

[ՀԱՐԻՍՈՆ ԳՐԵՅ ՕՏԻՍ ԴՈՒԱՅԹ]

ՅԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԲ

Ներկայացվող հատվածը «*The Antiquities of the Christian Church*» (New York, 1841) գրքից է, ուր տարբեր աղբյուրներից հաղված նյութը մեկտեղելով՝ Լայման Քոլեմանը (1796–1882 թթ.) փորձել է պատկերել Հին Եկեղեցու կարգն ու կառուցվածքը: Բացի այն, որ պարունակած նյութն ինքնին հետաքրքրական է Եկեղեցու պատմությամբ զբաղվողների համար, մեր պարագային գիրքն ուշագրավ է նաև նրանով, որ 560 էջանոց հատորում միայն Հայ Եկեղեցուն է առանձին անդրադարձ կատարվում¹, մյուսները, օրինակ՝ Լատին, Հույն, Հակոբիկյան եւն հիշատակվում են ըստ անհրաժեշտության:

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն առնչվող տեղեկությունները հեղինակին տրամադրել է Հարիսոն Գրեյ Օտիս Դուայթը (1803–1862 թթ.), որ 1832-ին հաստատվելով Կոստանդնուպոլսում՝ մոտ 30 տարի զբաղվել է միսիոներական գործունեությամբ, տարբեր պաշտոններ վարել կրթական հաստատություններում եւ հրատարակել հոգևոր ուղղվածության թերթ²:

Դիտարկվող ժամանակի, դեպքերի եւ փարզիչ Դուայթի մասին հետեւյալ տողերն ենք գտնում Մաղաֆիա արքեպ. Օրմանյանի գրքում³. «Հիսիսային Ամերիկայ Միացեալ-Պետութեանց (*Etats-Unis*) կամ ինչպէս սովորութիւն եղած է գործածել, Միացեալ Նահանգաց բնակչութիւնը, որուն տիրող կրօնքը բողոքականութեան *Աւետարանական* կոչուած յարանուանութիւնն է, կրօնական թէ՛ քաղաքական դիտումներէ մղուած, որոշեց արտաքին ազդեցութիւն մշակել, *ուսում*

¹ Տե՛ս ցանկը (էջ 9–15) եւ գլուխ XXIII-ը (էջ 466–474):

² Տե՛ս “Appletons’ annual cyclopaedia and register of important events of the year: 1862”, New York, D. Appleton & Company. 1863, էջ 662:

³ Դուայթին հիշատակել է նաեւ Ղեւոնդ Ալիշանը (Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վեներտիկ, 1890, էջ 23): Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի առաջին տարեդարձը նշելիս Գաբրիել արքեպ. Այվազյանցն իր խոսքում անդրադառնում է հին եւ նոր քարոզիչներին՝ ի թիվս այլոց նաեւ Դուայթին. «Ո՛ր այն իցէ այնուհետեւ Կղեմէս Գալանոս, որ կեծաւորութիւն յոյժ ի տգիտութիւն անձինն խառնեալ՝ ամբաստանութիւնս անյարիրս զանարատ վարդապետութենէ հաւատոց մերոց կուտիցէ... Եւ բնաւ իսկ ո՛ր այն Տուայթ եւ Չարեմպա եւ Տի՛թրիս եւ յաջորդք նոցին համարձակեցին այնուհետեւ դարովել լուտերաբար զգեղեցիկ գեղեցիկ կարգս աստուածապաշտութեան մերոյ»։ տե՛ս «Գեւորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», Գ. հրատ., Էջմիածին, 2014, էջ 167:

տարածելը իբր միջոց եւ դաւանութիւն տարածելը իբր նպատակ գործածելով (ընդգծումը մերն է.- Ա. Մ.): Առաջին ամերիկացին որ Արեւելք եկաւ, եղաւ Բարսընս որ իր գործունէութիւնն սկսաւ Երուսաղէմի մէջ, 1821-ին: Քիչ տարի ետքը 1824-ին բողոքական ֆարոգութիւնը ոյժ ստացաւ... Առաջին ֆայլերը ֆաշաւերական եղան, եւ 1829-ին Ամերիկայի ֆարոգչական խումբը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւնը ֆարոգել կանոնաւոր կերպով, եւ 1830-ին Տուայտ եւ Էմիլ (իրականում՝ Էլի.- Ա. Մ.) Սմիթ զանազան կողմեր այցելեցին, եւ Կոստել 1831-ին ընտանեօք հաստատուեցաւ Կ. Պոլիս: Պէտք չէ միտքէ վրիպեցնել թէ ճիշդ այդ միջոցին կաթողիկոսները ուրոյն եւ ինքնագլուխ համայնք կը կազմէին (2435), եւ բողոքականութիւնը մրցումի կը գրգռուէր (ընդգծումը մերն է.- Ա. Մ.): Տուայտ ալ 1832-ին Կ. Պոլիս հաստատուեցաւ, ու իրեն յարեցան Յովհաննէս Տէր-Սահակեան, եւ Սենեֆերիմ Տէր-Մինասեան, ու Սարգիս Յովհաննէսեան, եւ բողոքական առաջին վարժարանը բացուեցաւ Բերա 1834 հոկտեմբերին, աղջկանց համար յատուկ ճիւղով: ...գաւառներու մէջ ալ կը սկսէին տարածուիլ... եւ հետզհետէ բողոքականութիւնը ասպարէզ կը գտնէր»⁴:

Դուայթի շարադրանքն ընթերցելիս առաջին հայացքից կարող է տպավորություն ստեղծվել, թե հեղինակը լավատեղյակ չէ Հայ Եկեղեցուն եւ հայությանը վերաբերող հանգամանքներին. օրինակ՝ հանգուցյալի շիրմին աղոթք ասելու առնչությամբ հիշված «8-րդ եւ 40-րդ օրերը»՝ 7-ի եւ 40-ի փոխարեն, հենց մահվան օրը թաղում կատարելու մասին պնդումը եւ այլն: Սակայն այս կապակցությամբ, թերեւս, տեղին է հիշել իր՝ «*Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*»⁵ կամ էլի Սմիթի համահեղինակությամբ ստեղծված՝ «*Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*»⁶ աշխատությունները: Բողոքական ֆարոգիչները շրջագայության ընթացքում փորձել են ըստ կարելիվոյն շատ տեղեկություններ հավաքել հայերի, հայոց պատմության եւ հատկապես Հայ Եկեղեցու մասին, իրենց «ուշադրությունը» հիմնավորելով «հետաքրքրելոյան աշխարհի սկզբնական կենտրոն», «սրբազան աշխարհագրություն» եւ նման ձեւակերպումներով⁷: Դիտելի է նաեւ հեղինակների զարմանքն առ այն, որ հայերը, ապրելով

⁴ «Ազգապատում», Գ., 2541:

⁵ London, 1854:

⁶ London, 1834. մեզ հայտնի օրինակից բացի, եղել է եւս մեկ՝ երկհատոր հրատարակություն Բոստոնում 1833 թ.:

⁷ Տե՛ս օր.՝ էջ XIII:

«հավերժական պատերազմների թատերաբեմում», գտնվելով «մանմեղական լծի ներքո», կարողացել են անաղարտ պահել իրենց ազգային դիմագիծը՝ լեզուն եւ կրոնը: Եւ զարմանալի չէ, որ Դուայթն ու Սմիթն այստեղ աստվածային Նախախնամություն են նկատում⁸: Իբրեւ այս մասին նրանց մտորումների շարունակություն կարելի է դիտարկել անդրադարձը դավանափոխ հայերին. «*The papal Armenians own the name of Armenian still, but they like the Franks better than their countrymen*»⁹, կամ «*...papal Armenians; that is, Armenians by nation, who have embraced the Romish faith, and who, as a consequence, have become, to a certain degree, denationalized*»¹⁰:

Երկու հեղինակները պարբերաբար ճշգրիտ տվյալներ են հաղորդում, թե ո՛ր բնակավայրում Հայ Առաքելական Բանի եկեղեցի եւ Բանի հոգեւորական կա, որ սոսկ վիճակագրություն չէ, այլ, փաստորեն, դրանով ուրվագծվում է աշխարհագրությունն այն վայրերի, որտեղ համեմատաբար հեշտ կլիմայի միսիոներների «մուտքը»: Եւ հենց այս լույսի ներքո է պետք հասկանալ թարգմանական հատվածի վերջնաթեր տողերը՝ «[Ներկայումս] լուսավոր գաղափարներով ուղեկցվող սուրբ-րային ճշմարտությունները լայնորեն տարածվում են նրանց մեջ, ի մասնավորի՝ Կոստանդնուպոլսում եւ մի շարք հարակից քաղաքներում, ու ակնհայտ է, որ [Առաքելական] եկեղեցու [զավակների] մի մասը բարեփոխման նախաշեմին է»:

Ամբողջովին հոգեւորության խնդիրներին ու հեռանկարներին նվիրված՝ «*Christianity in Turkey*» գրքում Դուայթը դժգոհում է հատկապես Էրզրումի հայ եպիսկոպոսից. «Տիրոջ գործը (իմա՝ միսիոներների ֆարզչությունը.- *Ա. Մ.*) հաստատուն չէր հայկական միջավայրում: Չէին դադարում հետապնդումները: Մայրաքաղաքում [բողոքական] եկեղեցու աստիճանավորների եւ նրանց աշակիցների հանդեպ զսպվածություն կար, ինչը նվազում էր զավառներում եւ մարզերում: Եւ բողոքականները երբեմն ծայրամասերում ենթարկվում էին դաժանագին պատիժների ու կոտանքների, մինչդեռ մայրաքաղաքում բնակվող եղբայրներն ապրում էին հանգիստ եւ խաղաղ [պայմաններում]: Բայց թերեւս Էրզրումի [եփրեմ] եպիսկոպոսը¹¹ գերազանցում էր մյուսներին ավետարանի հետեւորդների նկատմամբ ցուցաբերած իր ցասկոտ ատելությամբ, վնասկան ու աններում դաժանությամբ: Քաղաքի ամեն ծայրում նա իր գործակալներն ուներ, որոնք հետեւում էին

⁸ Հմմտ. էջ XIV:

⁹ Տե՛ս էջ 20:

¹⁰ Անդ, էջ X:

¹¹ Դուայթն ավելի ուշ է տալիս հայ եպիսկոպոսի անունը՝ Eprem (տե՛ս էջ 258). «առաջնորդ Կարնոյ Եփրեմ», որին Հովհաննես Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսը ձեռնադրել էր «1841 յունիս 22-ին» (**Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, Գ., §2537):

մարդկանց շփումներին ու տեղաշարժին: Հանախ իր ենթակայության տակ եղած ֆահանսաները տեղավորվում էին միսիոներների կացարանների հարեանությամբ գտնվող տների երդիկներին, որպեսզի տեսնեն, թե ովքեր են այցելում նրանց... Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ [մարդիկ] բրածեծ են արվել իր աչքի առաջ, զուտ այն բանի համար, որ իրենց զրույցներում հարգանք են դրսևորել Աստծու խոսքի (կարդա՛ր բողոքական ֆարոգիչների.- Ա. Մ.) հանդեպ: [Օրինակ] մի հրաշալի երիտասարդ մերկ ոտներին ֆսան հարված ընդունելուց հետո բանտ նետվեց՝ կրկնակի մեղքի՝ Սաղմոսաց գրքի արդի հայերեն թարգմանության օրինակն ուրիշին վաճառելու և ֆարոգիչներից մեկի տուն հրավիրելու համար: Մեկ ուրիշը՝ գավառական մի ուսուցիչ, դաժանաբար բրածեծ արվեց գյուղի բնակիչներին ավետարան ուսուցանելու համար: Այլ դեպք. մի առեւտրական, որ ավելի վաղ հանաչել էր ճշմարտությունը (իմա՛ ֆարոգիչների որոգայթն էր ընկել.- Ա. Մ.), հենց եպիսկոպոսի սենյակում գետնին տապալվեց ու անգույթ ծեծի ենթարկվեց, որից հետո նրան հեռացրեցին եկեղեցուց, և հասարակության անդամներին հրահանգեցին փողոցում նրան հանդիպելիս թփել երեսին, ընդամենը մեկ անգամ միսիոներներին այցելելու պատճառով: Նաեւ իր ֆահանսան, որ ժամանակին համակրանք էր դրսևորել վաճառականի հանդեպ, կանչվեց եպիսկոպոսի մոտ և բրածեծ արվեց: Մեկ ուրիշը ձեռքակալվեց ու բանտարկվեց, որովհետեւ մի անգամ միսիոներ Փիբոդիի տուն էր գնացել և մի ֆանի գիրք ձեռք բերել: Այդ գրքերը բռնագրավվեցին և այրվեցին հենց իր ներկայությամբ, իսկ ինքն ազատ արձակվեց միայն այն ժամանակ, երբ գրավոր կերպով խոստացավ, որ այլեւ երբեք կապ չի ունենա միսիոներների ու առավել եւս նրանց տարածած գրքերի հետ: Ուրիշ օրինակ. մի բարեպաշտ պատանի անասելի վայրագությամբ բրածեծ արվեց, զուտ այն բանի համար, որ եպիսկոպոսի լրտեսները լսել էին, թե կամենում է Աստվածաշնչով առաջնորդվել»¹²: Ձեռնպահ մնալով հայ եպիսկոպոսի գործունեությունը գնահատելուց՝ պարզապես նկատեմք, որ Թուրքիայի տարածքում գտնվող ավանդական եկեղեցիներից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչներն իրենց կարողությունների սահմանում փորձում էին դիմակայել արտաքին՝ օտար ազդեցությանը: Եւ չնայած Դուայթը «մասնագիտացած» էր Հայ եկեղեցու զավակների հոգեւորական գծով, չի կարողանում անտարբերության մատնել Հունաց պատրիարքի պաշտպանական ֆայլը. «Հույն պատրիարքը հրաման արձակեց, որ եկեղեցուց կհեռացվեն բոլոր նրանք, ովքեր վաճառում, գնում կամ նույնիսկ ընթերցում են լյութերականների կամ կալվինականների (միսիոներներին այդպես էին կոչում) գրքերը»¹³:

¹² Էջ 188–189:

¹³ Էջ 93:

Ինչպես նկատում է Օրմանյանը. «Ազգասերներ եւ եկեղեցասերներ կուզէին որ պատրիարհարանէն խստութեան միջոցներ ձեռն առնուէին...», ուստի «խորհրդական անունով պատրիարհին օգնական» Հակոբոս Եպիսկոպոս Սերոբյանը «հռչակատու Մարգար ժամկոչին ձեռնով պատրիարհարան բերել տուաւ Յովհաննէս Տէր-Սահակեանը, Պօղոս Ֆիզիքիա ուսուցիչը, Գէորգ Արծրունի ֆահանսան, Թովմաս վարդապետը, եւ տիրացու Յովհաննէս վարժապետը, եւ չորս օր ետքը ամէնքն ալ զանազան կողմեր ւստորեց» (2541): «Իր խստութեան միջոցները յառաջացնելով Յակոբոս հրամայեց աշակերտ չլուր բողոքականաց դպրոցը, որոնք բերայէ ետքը կանոնատու վարժարան մըն ալ բացեր էին Պէպէք գիւղը՝ Վոսփորի վրայ: Բողոքականաց մօտ այցելութիւն եւ անոնց հետ յարաբերութիւնն ալ արգիլեց, եւ յատենի եկեղեցոյ անէծք կարդաց բողոքականներու դէմ, որիչ կասկածատուներ ալ կուզէր ւստորել, բայց շատեր արդէն խոյս տուեր էին» (2542):

Ոչ պակաս կարեւոր է Դուայթի մյուս գրառումը, որից իմանում ենք, որ հայ եւ հույն հոգեւորականությունից բացի միսիոներների դեմ պայքարել են նաեւ Թուրքիայի պետական մարմինները՝ լուրջ վտանգ նկատելով պետական անվտանգությանն աղերսվող խնդիրներում. «Հետագայում նաեւ կայսերական հրովարտակով (ֆերման) սահմանվում էր, որ ամեն պատրիարհ պետք է ուշադիր [հետեւի] իր ժողովրդին, հսկի [ու գերծ պահի] օտար ազդեցությունից եւ կրոնական անհավատարմությունից: Միով բանիվ՝ [երկրում] սկսեց թագավորել ահաբեկչությունը, եւ բողոքականությունն արմատախիլ անելու համար դիմում էին ամեն միջոցի»¹⁴: Սա ուշագրավ, գուցե նաեւ ուսանելի վկայություն է, թե իսլամական Թուրքիան ինչպես էր պաշտպանում իր ֆրիստոնյա ֆաղաֆաղների իրավունքները՝ պետական ամենաբարձր մակարդակով պայքար մղելով աղանդավորական ֆարզչության դեմ:

¹⁴ Անդ:

ՊԼՈՒՏ ԻԳ.

Հինարեւելյան կրոնական համայնքների՝ ծեսի, ավանդույթյան եւ սովորույթների ուսումնասիրությունը քննության կարեւոր ու ուշագրավ ասպարեզ է ընձեռում Հին Եկեղեցու կարգն ու կառուցվածքը հետազոտելիս: Այդ համայնքները միասնական Եկեղեցուց անջատվեցին շատ վաղ, ու ծայրահեղ մեկուսացվածություն եւ արեւելյան անհանդուրժողական ու աննիրհ ջատագովություն մերանք դարերի ընթացքում կարողացան անաղարտ եւ անփոփոխ պահել իրենց ծեսը: Ուստի եւ նրանց հոգեւոր ծեսը մեզ առաջնորդում է դեպի հեռավոր անցյալ եւ չնչին տարբերություններով մեզ ներկայացնում վաղնջական Եկեղեցու ավանդույթն ու սովորույթները:

Եւ, ըստ այսմ, հետաքրքիր եւ ուսանելի կլինեն դիտարկել դրանցից հնագույնների՝ Հայոց, Նեստորական, Հակոբեկյան, Ղպտի եւ այլ համայնքների վաղնջական սովորույթները: Հեղինակը մեր միսիոներների միջոցով հիշյալ համայնքների ծեսերի վերաբերյալ հակիրճ վկայություններ է ժողովել եւ սիրով ընթերցողին է ներկայացնում ամփոփ տեղեկություններ Հայոց Եկեղեցու մասին՝ Կոստանդնուպոլսում քարոզչական գործունեություն ծավալող Հ[արիսոն] Գ[րեյ] Օ[տիս] Դուայթի հաղորդածից: Նրա այս հաղորդումն, անկասկած, հետաքրքիր կլինի թե՛ անցյալն ուսումնասիրող անձանց, թե՛ քրիստոնեություն պատմությանը զբաղվողների համար:

Ա. Հայ Եկեղեցու ծագումն ու զարգացումը

Քրիստոսի ժամանակներում, Արեւելքի իշխանների շարքում կար մեկը՝ Աբգար կամ Աբգարուս անունով, որի աթոռանիստը Միջագետքում՝ Եդեսիայում էր: Տակիտոսը (*An. L. 12. c. 12*) նրան անվանում է արաբացվոց արքա, մինչդեռ հայկական մատյանների համաձայն՝ նա դասված է Հայոց Արշակունի արքաների շարքը: [Աղբյուրները նաեւ] նշում են, որ զուտ միայն լսելով Քրիստոսի հրաշագան գործերի մասին՝ այս արքան դարձի եկավ, եւ որ նա հատուկ սուրհանդակ ուղարկեց՝ Քրիստոսին իր արքունիքում հյուրընկալելու հրավերով, որով Նրան հանգիստ ու անդորր էր խոստանում եւ պաշտպանություն ախոյաններից: Արքայի առաջարկությունը Քրիստոս պատասխանեց՝ ասելով, թե

անկարող է անձամբ ներկայանալ, բայց Իր համբարձումից հետո Իր փոխարեն այնտեղ կուղարկի Իր աշակերտներից մեկին: Եւսեբիոս [Կեսարացին], ինչպես եւ այլ [հեղինակներ], պատմում են, թե մեր Փրկիչը, մի դաստառակ վերցնելով, սեղմեց Իր դեմքին, եւ հրաշքով դեմքի ճշգրիտ պատկերը դրոշմվեց դրա վրա: Քրիստոս այդ թաշկինակն ուղարկեց Աբգարին՝ ի նշան բարեհաճության:

Հայագգի պատմիչ Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Փրկիչն Աբգարին ուղարկեց Իր պատկերը, սակայն որեւէ ակնարկ չի անում, թե ինչպես դա եղավ:

Վերջինս հայտնում է նաեւ, որ Քրիստոսի խաչելությունից հետո, հետեւելով Փրկչի պատգամին եւ ի կատարումն Նրա խոստման, Թովմա առաքյալը յոթանասուն[երկու աշակերտների] բույլից ընտրում է մեկին՝ Թադեոսին, եւ ուղարկում Եդեսիա: [Թադեոսը] փարատում է յոթ տարի անբուժելի մոլուցքից տառապող արքայի ցավերը, իսկ այնուհետեւ նրան մկրտում է անվամբ Քրիստոսի: Բազում այլ հրաշքներ են նաեւ վերագրվում Թադեոսին, եւ Մովսես [Խորենացին] ասում է, թե՝ «...մկրտեցաւ ինքն Աբգար եւ ամենայն քաղաքն» (գիրք Բ., գլ. ԼԳ.):

Սա Հայոց տեսակետն է իրենց Եկեղեցու ծագման վերաբերյալ, իսկ Եւսեբիոսը յուրաքանչյուր նշանակալից պարզաբանման համար առաջ է քաշում իր վկայությունը՝ ճիշտ նույն փաստարկներով:

Սակայն, Աբգարի անմիջական ժառանգները հեռացան քրիստոնեական հավատքից, եւ նրանց հալածանքների արդյունքում քրիստոնեությունը գրեթե վերացավ երկրից: Բայց պետք է կարծել, որ Տրդատ Գ.¹ թագավորի օրոք (259 թ.) հայկական տարածքներում եղել են առանձին՝ հավանաբար փոքրածիվ քրիստոնեական համայնքներ: [Հենց] նրա իշխանության տարիներին քրիստոնեությունը Սուրբ Գրիգորի միջոցով նորից հառնեց եւ այդ ժամանակներից ի վեր դարձավ համայն հայության կրոն:

Գրիգորը՝ հայտնի նաեւ Լուսավորիչ² անունով, արքայական ծագում ունեցող հայորդի էր, որ Կեսարիա բերվելով՝ կրթվել էր քրիստոնեական հավատքով:

[Հայաստան վերադառնալով՝ Գրիգորն] իր տեղն էր զբաղեցրել արքայական շքախմբում, սակայն երբ հրաժարվեց պաշտոն մատուցանել կուռքերին, ենթարկվեց դաժան կտտանքների ու երկար տարիներ

¹ Բնագրում՝ «Dertad (Diridates) 2nd»:

² Կիրառված է Enlightener ձևը՝ ի տարբերություն այժմ առավել տարածված՝ Illuminator-ի:

բանտված մնաց վիրապում: Ի վերջո, ազատ արձակվելով, նա էական դեր խաղաց արքայի, ինչպես եւ բազում ազնվականների դարձի գալու հարցում: Այնուհետեւ Գրիգորը մեկնեց Կեսարիա, ուր տեղի եպիսկոպոս Ղեւոնդիոսը նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Եւ բուն Հայաստան վերադառնալով՝ [Գրիգոր Լուսավորիչը] մկրտեց արքային ու հազարավոր մարդկանց: Միով բանիվ՝ ազգն այլեւս քրիստոնյա էր, չնայած քիչ անց որոշ իշխաններ նահանջեցին կրոնից, եւ հենց նրանց միջոցով էր Պարսից թագավորը հալածում խաչի կրոնի [հետեւորդներին]: Հաջորդող շրջանի հայ պատմագրություն [կոթողները] մեզ տեղեկացնում են Պարսկաստանի՝ կրակապաշտ, այնուհետ նաեւ մահմեդական արքաների բիրտ եւ արյունարբու քաղաքականության մասին, որ ուղղված էր հայ քրիստոնյաների դեմ, երբ քաղաքական զարգացումների արդյունքում վերջիններս հայտնվել էին պարսից տիրապետության ներքո:

406 թվականին ստեղծվեց Հայոց այբուբենը, իսկ 411-ին Աստվածաշունչը Յովթանասից օրինակից թարգմանվեց հայերեն:

491-ին հայ եպիսկոպոսաց ժողովը մերժեց Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները³. այդպիսով նրանք անջատվում էին Եկեղեցու մնացյալ ճյուղերի միությունից ու հաղորդակցությունից: Եւ մինչ օրս պապականներն ու հույները նրանց հերձվածող եւ հերետիկոս են համարում:

Հայ Եկեղեցու հետագա զարգացման մասին շատ քիչ բան է հնարավոր ասել, եթե ծանոթ չլինենք Հայ պատմիչների երկերին եւ դրանք չվկայակոչենք իբրեւ Հայ Եկեղեցու բարգավաճման վառ ապացույց. թե որքա՛ն եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնվեցին, ի՛նչ տոնական եւ պահոց օրեր, կարեւոր արարողություններ սահմանվեցին, եւ ի՛նչ զարմանալի հրաշքներ գործեցին աշխարհիկ ու հոգեւոր ասպարեզների [հայ] մշակները: [Իսկ որոշ շրջափուլերում] ժողովուրդն ասես մատնվում էր կատարյալ մոռացության, երբ կրոնավորները շարունակաբար ներքաշված էին լինում հույների հետ բանավեճերում, որ ծագում էին ոչ այնքան կարեւոր հարցերի շուրջ: Կամ՝ երբ [երկու կողմերն իրար դեմ] պայքար էին մղում պառակտիչ ու փառասիրական վեճերով, և յուրաքանչյուրը ձգտում էր առավել բարձր դիրք գրավել: Ենթադրելի է, որ

³ Անգլիական տարբեր հրատարակություններ են հիշատակում այս ժողովն ու թվականը. տե՛ս օրինակ՝ S. C. Malan, The Life and Times of S. Gregory The Illuminator, the Founder and Patron Saint of the Armenian Church, London, 1868, էջ 31: Սակայն բոլորի սկզբնաղբյուրը Չամչյանն է. “Different opinions, however, arising, Babken convened a large meeting of bishops in the Armenian cathedral in the city of Valarshapat, which was also attended by the pontiff of the Aluans and the Georgians, with their bishops”. տե՛ս “History of Armenia by Father Michel Chamich”, Translated From the Original Armenian by Johannes Avdall, Calcutta, 1827, էջ 325:

անհավատության այլեւայլ դրսեւորումները գլուխ պիտի բարձրացնեն նման իրավիճակներում:

Փրկութեան միակ գրավականն անկոտրում կամքն էր, որի զորութեամբ ե՛ւ ազատութիւն, ե՛ւ ինչք, ե՛ւ կյանք հաճախ զոհաբերվում էին [ի սեր] Հայ Եկեղեցու՝ [անկախ] մոգպետ կամ մահմեդական հալածիչներից:

Բ. Եկեղեցու պաշտոննությունն ու վարչությունը

Հայերը ներկայումս ցրված են տարբեր երկրներով, եւ տեղի քաղաքական համակարգի համապատասխանութեամբ հայերի հոգեւոր կառույցի վարչաձեւը ենթարկվել է չնչին փոփոխութիւններին: Ի սկզբանե [Հայոց] Եկեղեցու գլուխն է Կաթողիկոս կոչումը կրող առաջնորդը, որի նստավայրը սովորաբար մայրաքաղաքներում էր հաստատվում: Հետագայում տարբեր կաթողիկոսութիւններ հիմնեցին երկրի տարբեր գավառներում ուժ ու կշիռ ձեռքբերած եւ քաղաքական անկայուն վիճակից օգտվող խմբակները: Ներկայումս կա երեք Կաթողիկոս. մեկն՝ Էջմիածնում (որ գլխավորն է), մյուսն՝ Աղթամարում ([կղզի] Վանա լճում), եւ երրորդը՝ Սսում (Կիլիկիո հնագույն վիճակ):

Կաթողիկոսը հոգեւոր առաջնորդն է Եկեղեցու, կամ այն մասնավոր հատվածի, որի վրա տարածում է իր իրավասութիւնը: Միայն նա է իրավասու եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ օրհնելու սրբազան յուզը, որն օգտագործվում է Եկեղեցու զանազան արարողութիւնների ժամանակ:

Նախկինում Կոստանդնուպոլսի, ինչպէս եւ [ողջ] Թուրքիայի, Եւրոպայի, Փոքր Ասիայի եւ բուն Հայաստանի հայութիւնը Էջմիածնի Կաթողիկոսի իշխանութեան ներքո էր. սակայն, երբ [Արեւելյան Հայաստանն] անցավ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ, Թուրքիայի՝ նշված հատվածների հայութիւնն առեւտելւթ մնաց առանց հոգեւոր առաջնորդի. իրականում նրանց ու Էջմիածնի միջեւ դեռ գաղտնի կապ կա, եւ որոշ վարդապետներ վերջերս այնտեղ են գնացել՝ եպիսկոպոս օծվելու:

Կան երկու պատրիարքներ. մեկը՝ Կոստանդնուպոլսում, մյուսը՝ Երուսաղեմում, սակայն այդ երկու միավորները հաստատել են մահմեդական իշխանավորները՝ իրենց իսկ շահից ելնելով: Եւ քանի որ պատրիարքներից որեւէ մեկը լիազորութիւն չունի եպիսկոպոս օծելու, նրանք կարող են դիտարկվել զուտ իբրեւ այդ եպիսկոպոսական կարգն ունեցող անձ, չնայած որ [ասենք Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը] թուրքերի կողմից օժտված է ներկայացուցչական իշխանութեամբ:

Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքն իրավասու է ըստ ցանկութեան իր հոտի անդամներին պատժել կամ բանտարկել ու մինչեւ բոլորովին

վերջերս, առանց որեւէ դժվարություն, կարող էր նաեւ թուրքական իշխանություններից ստանալ երկրից արտաքսելու համաձայնություն: Սակայն եթե ընդունվի ի կիրառություն սուլթանի վերջին հրովարտակն՝ ուղղված իր ենթականերին, պատրիարքի իրավունքները կսահմանափակվեն՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ գործի քննություն կատարվի մինչեւ ընդգատություն թուրքական ատյաններում:

Հարկ է ընկալել, թե ինչ հիմունքներով է Հայ Եկեղեցու տեսչությունը կոչվում եպիսկոպոսական: Հայ Եկեղեցու նվիրապետությունն իննաստիճանից է բաղկացած, որ տարբեր են իրենց անձնուր պաշտոնով եւ ձեռնադրությամբ: Նրանցից չորսը սարկավագի ենթակայության ներքո են՝ դոնապան, ընթերցող, երդմնեցուցիչ եւ ջահրնկալ: Սրանց հաջորդում են կիսասարկավագը, սարկավագը, քահանան, եպիսկոպոսը եւ վերջինը՝ Կաթողիկոսը⁴: Եպիսկոպոսի աստիճանից ցածր բոլորն օծվում են միայն եպիսկոպոսների կամ Կաթողիկոսի ձեռամբ: Կաթողիկոսին օծում է եպիսկոպոսական խումբը:

Կա նաեւ հոգեւորականների մի դաս, որ կոչվում է Վարդապետաց⁵, որը կարող է գուգահեռ համարվել քահանայական կարգին: Նրանց տարբերությունը հետեւյալն է. քահանաներն ամուսնացած են, եւ, փաստորեն, ոչ մի անձ չի կարող քահանա ձեռնադրվել, եթե նախքան օծությունն ամուսնացած չլինի: Վարդապետը երբեք չի ամուսնանում եւ հավերժ ամուրի մնալու երդում է տալիս: Քահանան միշտ մնում է նույն աստիճանին եւ երբեք չի կարող բարձրանալ եպիսկոպոսականի: Վարդապետը կարող է դառնալ եպիսկոպոս, եւ իբրեւ արդյունք՝ բոլոր եպիսկոպոսները, փաստորեն, օծվում են հենց այդ խմբի անդամներից ու մշտապես մնում կուսակրոն: Քարոզ խոսում են վարդապետները (խիստ ձեւակերպմամբ), իսկ քահանաները երբեք չեն քարոզում: Վարդապետները չեն բնակվում մարդկանց մեջ, այլ՝ վանքերում, ուր միայնակյացներն են, իսկ եթե ոչ, ապա ապրում են եկեղեցիների խցերում՝ մեկուսացած: Քահանաներն ապրում են իրենց հոտի՝ հավատացյալների միջավայրում, եւ ազատ ելումուտ ունեն նրանց [տները]: Քահանայի կնոջ մահվան պարագային նրան չի թույլատրվում նորից ամուսնանալ, եւ այդ ժամանակ է, որ ցանկության դեպքում նա կարող է դառնալ վարդապետ:

Վարդապետության կարգում կան նաեւ աստիճանային ենթադասեր, որոնցից յուրաքանչյուրի համար առկա է տվչության ուրույն կարգ:

⁴ Այս և հետագա ընդգծումները հեղինակինն են:

⁵ Հեղինակն այստեղ կիրառում է հայերեն բառը՝ անգլերեն տառադարձությամբ «vartabed»:

Դրանցից մեկը, որ տարբերակվելով ծայրագույն վարդապետության աստիճան է կոչվում, այսօր գործնականում գոյություն չունի, չնայած Եկեղեցու կանոններով պետք է լիներ: Այս կոչումը կրողը պետք է լինի վարդապետ կամ եպիսկոպոս: Առաջինի պարագային տվչության կարգը կարող է կատարել եպիսկոպոսը, վերջինիս դեպքում այդ բարձր պատվին կարող է կոչել Կաթողիկոսն անձամբ: Իր դիրքով ծայրագույն վարդապետը համարվում է առաքելական աստիճանի քարոզիչ եւ արդեն պետք է գործի հեթանոսների շրջանում: Բայց քանի որ միսիոներական՝ [օտարների մեջ քարոզելու] ոգին մեռած է Հայ Եկեղեցում, ուստի այս՝ [ծայրագույն վարդապետաց] կազմը կրողների համար չկա գործունեության [արժանի] ասպարեզ:

Գ. Ուսմունք

Հայերին, հույներին եւ պապականներին իրարից առանձնացնող գլխավոր հատկանիշն այն է, որ ի տարբերություն վերջիններիս, որոնք հավատում են Քրիստոսի՝ երկու բնություն ու մի անձ լինելուն, հայերը հավատում են, որ Քրիստոսի մարդկային եւ աստվածային բնություններն այնքան միավորված էին, որ մեկ բնություն էին կազմում, եւ դրանից ելնելով՝ նրանք կոչվում են միաբնակ:

Մյուս կետը, որի համար պապականները հայերին մեղադրում են հերձվածողության մեջ, այն է, որ հայերն ամուր կառչած են Սուրբ Հոգու՝ միայն Հայր Աստծուց բխելու գաղափարին. այստեղ հույները համակարծիք են հայերին, չնայած պապականները պնդում են, որ Սուրբ Հոգին բխում է ե՛ւ Հորից, ե՛ւ Որդուց: Երկրպագելիս հայերն ու հույները գրեթե նույնական հոգեւոր գաղափարներ են արտահայտում, չնայած չնչին տարբերություններ են դրսևորում պաշտամունքի ձևերում ու եղանակներում: Օրինակ՝ հույները խաչակնքում են երեք մատով՝ համաձայն Սուրբ Երրորդության իրենց վարդապետության, մինչդեռ հայերը նույնը կատարում են երկու մատով, իսկ Հակոբեկյանները՝ մեկ:

Հայերը, լատինների պես, յոթ խորհուրդ են ճանաչում, չնայած մկրտությունն ու դրոշմը, վերջին օծումը կատարվում են նույն ժամանակ, իսկ դրոշմի եւ վերջին օծման աղոթքները հիմնականում միախառնված են, ինչից կարելի է եզրահանգել, թե վերջին հիշվածը զուտ անվանապես է առկա նրանց մոտ, եւ որ այն փոխառված է պապականներից:

Նորածինները մկրտվում են եռակի ընկղմմամբ եւ երեք անգամ գլխին ջուր հեղելով: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ առաջինն աղբյուրվում է Քրիստոսի՝ գերեզմանում եղած երեք օրերի հանգամանքին եւ,

հավանաբար, ծագում է հետեւյալ տողից՝ «Թաղեցաք ընդ Նմին մկրտութեամբն ի մահ» (Հռովմ. 2. 4): Իսկ երեք անգամ գլխին ջուր հեղելու ավանդույթը սերում է Քրիստոսի մկրտության դրվագից, երբ Նա կանգնեց Հորդանան գետի մեջ, եւ Հովհաննեսն իր ափով երեք անգամ ջուր ցողեց Նրա գլխին: Այս տեսարանը ներկայացնող հայկական բուրր նկարներում հենց այսպես է պատկերված մեր Փրկչի մկրտությունը: Դարձի եկած հրեաները, մահմեդականներն ու բոլոր նրանք, որ չափահաս տարիքում են մկրտվում, հենց այս ձեւով են [ընդունում մեծագույն պարգեւը]:

[Այսուհանդերձ] հայերն ընդունում են [նաեւ միայն] ցողման եղանակով կատարված մկրտությունն իբրեւ օրինական, որովհետեւ նրանք այլ եկեղեցիների անդամներին, որ հենց ցողմամբ են մկրտվել, ընդունում են առանց վերստին կնքելու:

Հայերն իսկապես հավատում են փոխակերպմանը:

Հաղորդության ժամանակ կիրառվում է անխմոր հաց. հացի բեկորներն ընկղմվում են անապակ գինու մեջ եւ այդպես բաշխվում ժողովրդին:

Սակայն հավատացյալները չեն հավում դրանց, այլ քահանայի ձեռքից անմիջապես ընդունում են շուրթերին: Նրանք համոզված են, որ դրանում պահպանիչ եւ սրբագործող զորություն է ամփոփված: Այս խորհուրդը կատարելիս հույները կիրառում են խմորով հաց եւ գինի, որին ջուր է խառնված:

Հայերը մերժում են քավարանի պապական ուսմունքը եւ ընդամենն աղոթում են հանգուցյալների համար:

Նրանք մեղքերը խոստովանում են քահանային, որ թողություն է չնորհում եւ այդպիսով ազատում մեղքերից, ճիշտ է՝ այս ամենն առանց որեւէ դրամական պարտավորության կամ ինդուլգենցիայի:

Նրանք աղոթում են՝ [խնդրելով] Մարիամ Աստվածածնի ինչպես եւ այլ սրբերի բարեխոսությունը: Այն համոզմունքը, որ Մարիամը միշտ կույս է եղել, նրանց համար մեծագույն կարեւորություն ունի: Եւ այն միտքը, թե Մարիամը Քրիստոսից հետո այլ զավակների եւս ծնունդ տվեց, նրանք դիտարկում են իբրեւ ամբարիշտ եւ Մարիամի անձը նվաստացնող:

Մկրտությունն ու նորոգումը նրանք դիտարկում են իբրեւ մի եւ նույն երեւույթ, ոչ մի տեսակետ չեն ներկայացնում որեւէ հոգեւոր փոխակերպման առնչությամբ, եւ հիմնականում Տիրոջ ընթրիքից,

ապաշխարությունից, պահեցողությունից եւ բարի գործեր կատարելուց բացի, փրկության այլ ճանապարհ չեն ճանաչում:

Հայերն իրենց հայացքներով իսկական երրորդութենաբանականներ են, որ ամուր կառչած են Քրիստոսի բարձրագույն աստվածության եւ մարդկության մեղքերի համար հատուցման վարդապետությանը, չնայած նրանց տեսակետը վերջինիս եւ ապաշխարության վերաբերյալ բավականին մշուշոտ են: Նրանք ասում են, թե Քրիստոս իրականում խաչվեց նախնական մեղքերի հատուցման համար, եւ որ ներկայիս մեղքից կարելի է մաքրվել ապաշխարության ճանապարհով, որը, նրանց դիտարկմամբ, զղջումն է [արարքների համար]: Մեղքերի թողությունն չնորհում է քահանան. երբեմն եկեղեցուն ուղղվող դրամական նվիրատվության դիմաց, ուխտագնացության կամ, ավելի հաճախ, որոշակի աղոթքներ պարբերաբար կրկնելու, Սաղմոսների գիրքն ամբողջությամբ ընթերցելու պայմանով: Ի Քրիստոս դավանանքն ավելին է, քան պարզապես փոխակերպման խորհրդին հավատալը:

Դ. Պաշտամունքի կարգ, ծես եւ այլն

Հայոց եկեղեցիները ցերեկային եւ երեկոյան աղոթքի (ժամերգության) համար բացվում են օրը երկու անգամ: Քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում պատարագ մատուցվում է ամեն օր, մինչդեռ շրջաններում հաճախականությունը նվազում է՝ կախված եկեղեցիների չափերից ու քահանաների թվից: Պատարագները երբեմն տեւում են վեց ժամ եւ ավելի: [Հայկական Պատարագը] բաղկացած է սաղմոսերգությունից, աղոթքներից, սուրբգրային ընթերցումներից եւ հավատացյալների արձագանքներից: Պատարագող քահանան ճոխ հանդերձանքով է, սարկավազներն ու դպիրները նույնպես: [Քչոցի] զանգակների ղողանջն ու խնկաբույր ծուխը, շրջակա մյուս ազգականները աղոթական անդորր եւ հաճո միջավայր են ստեղծում հավատացյալների համար: Ամենօրյա՝ առավոտյան ու երեկոյան ժամերգությունների ժամանակ ժողովուրդը բազմիցս ծնկի է գալիս ու խաչակնքում, մինչ քահանան աղոթք է ասում: Հաճախ այս ծնրադրումը կատարվում է Մարիամի կամ այլ սրբերի պատկերների առջեւ: Սակայն առավել նոր եկեղեցիներում սրբապատկերներ գրեթե չկան: Երկրի որոշ հատվածներում, վերը նկարագրվածի նմանությամբ երկրպագելու փոխարեն, մարդիկ հաճախ պարզապես ծնրադրում են եւ անշարժ մնում այդ դիրքով մինչեւ աղոթքի ավարտը: Ու թերեւս սա Հայ եկեղեցու հնագույն ավանդույթն է, որ փոփոխության է ենթարկվել Միջին Արեւելքի երկրների եկեղեցիներում՝ հավանաբար հունական ազդեցությամբ:

Սուրբ Գրքերն ու աղոթքներն ընթերցվում են հին հայերենով՝ [գրաբարով], որը քչերն են հասկանում, եւ նույնիսկ հասկացողները դժվարութեամբ կընկալեն, [որովհետեւ] արտասանությունը երկար է ու ձգձգված, ճայնային ելեւէջներն՝ անբնական: Քարոզխոսությունը շատ տարածված է հայոց մեջ. քարոզում են միայն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, եւ լոկ հատուկ տոների օրերին: Քահանաները երբեք չեն քարոզում, նրանց հիմնական առաքելությունը աղոթք կարդալն ու պատարագ մատուցելն է:

Չնայած հայերեն Աստվածաշնչում առկա են նաեւ անվավեր գրքեր, դրանք դիտարկվում են իբրեւ կանոնից դուրս եւ երբեւէ չեն ընթերցվում եկեղեցիներում:

Տարվա կտրվածքով նվազագույնը տասնչորս մեծ տոն կա, որոնց ընթացքում առօրյա բոլոր գործերը դադարեցվում են, եւ [հայերն] այդ օրերն ավելի խիստ են պահում, քան [հրեաները] շաբաթ: Այս ամենից բացի, կան նաեւ մի շարք այլ տոներ եւ պահոց օրեր, որոնց թիվը նույնիսկ ավելին է, քան տարվա օրերը, որոշ դեպքերում մի քանիսն ընկնում են միեւնույն օրը: Տոներին նախորդող պահքից բացի, ինչպես ասենք՝ Ջատիկին նախորդող քառասնօրյա պահքը կամ Սուրբ Ծննդյանը նախորդող վեց օրերինը եւ այլն, նրանք ունեն նաեւ ամենշաբաթյա պահոց օրեր՝ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ: Տարվա օրերից 165-ը հայոց համար սահմանված է իբրեւ պահոց: Սակայն, այսուհանդերձ, նրանք ըստ հարկի չեն հետեւում պահքին. նրանք կարող են առատորեն օգտվել բուսական բոլոր ուտեստներից՝ բացառությամբ բուսական յուղերի, ուստի եւ նրանց պարագային պահքը հրաժարումն է կենդանական սննդից:

Հայկական միջավայրում աղջիկները սովորաբար ամուսնանում են տասներկու կամ տասներեք տարեկանում, իսկ տղաները՝ 25–30: Ամուսնութեան համաձայնությունը⁶ կայացնում են երկու կողմերի ծնողները կամ խնամակալները, իսկ աղջիկն ու տղան չեն կարող հանդիպել քանի դեռ ամուսին չեն դարձել: Հարսանեկան տոնակատարությունը երեք օր է տեւում, որոնց ընթացքում հանդիսավոր խրախճանք է տեղի ունենում փեսացուի, հարսի կամ երկուսի տներում: Իսկ վերջում հարսնացուին կառքով կամ եզներին լծված սայլով տանում են փեսացուի տուն:

⁶ Բնագրում «marriage contract» ձեւն է. թեւեւ ամուսնական եւ նույնիսկ կենակցության պայմանագրերի կիրառության փաստը հայտնի է (տե՛ս օր.՝ Խ. Սամուէլեան, Հայ ընտանեկան պաշտամունքը. «Ազգագրական հանդէս», 1906, ԺԳ., էջ 124), այնուամենայնիվ, առավել չեզոք ձեւակերպում նախընտրեցինք՝ հաշվի առնելով, որ երեւույթը զանգվածային բնույթ չի կրել:

Հարսանեկան ծեսը երբեմն կատարում են տանը, իսկ երբեմն՝ եկեղեցում: Վարձանքը⁷ եւ հարսանեկան մնացյալ ծախսերը պիտի հոգա փեսայի կողմը, եւ սովորաբար դրանք զգալի գումար են կազմում: Պսակը եկեղեցու խորհուրդներից մեկն է, եւ ըստ էության ամուսնական կապն այլեւս անհնար է խզել: Արյունակցական տարբեր աստիճանի հարազատների ամուսնության վերաբերյալ հայոց օրենքներն ավելի խիստ են, քան Մովսեսինը:

Որեւէ մեկի վախճանի դեպքում կին հարազատները սովորաբար սգակցում են հանգուցյալի ընտանիքին եւ հաճախ այնքան բարձր կոծ են դնում, որ այն լսելի է լինում հարակից տարածքներում: Հուղարկավորությունը կատարվում է նույն օրը: Հանգուցյալին զգեստավորում են ինչպես կենդանության օրոք, եւ դիակը դրվում է բնական կամ արհեստական ծաղիկներով զարդարված դագաղի մեջ ու այդպես տարվում գերեզմանատուն: Ընկերների եւ բարեկամների անկանոն թափօրը գլխավորում են քահանաներն ու սարկավազները, որ վառվող մոմեր են բռնում, եթե քամին թույլ տա: Փողոցներով անցնելիս հոգու հանգստության սրտառուչ երգեր են կատարվում: [Այս թափօրների ժամանակ] մշտապես մոմ են բռնում՝ անկախ նրանից, թե որ ժամին է կատարվում հուղարկավորությունը: [Մոմ բռնում են] նույնիսկ այն դեպքերում, երբ դրանք անհնար է վառ պահել: Կանայք երբեք չեն մասնակցում դեպի գերեզման ընթացող թափօրին: Արդեն գերեզմանոցում ընթերցվում են աղոթքներ, եւ մարմինը, առանց դագաղի, հանձնվում է հողին: Հանգուցյալի զգեստները հանելուց հետո երկար պատանքով փաթաթում են մարմինը եւ այդպես գերեզման իջեցնելով՝ ծածկում հողով: Եթե հանգուցյալը հոգեւորական է, գլխի շուրջը քարեր են դրվում, որպեսզի հողն անմիջականորեն չչփվի գլխին, որ նախկինում օծված է եղել սուրբ յուզով՝ մյուսուհով: Հոգեւորականի գերեզմանը հողով ծածկելուց հետո նույն չափի ու տեսքի մեկ այլ թումբ է բարձրացվում կողքին՝ կողոպտուր բացառելու համար: Հոգեւորականի աճյունը դիակապտելու գայթակղությունը ծագում է նրանից, որ օծումից հետո սուրբ մարմին համարվելով՝ այն պահանջված է իբրեւ սրբազան մասունք: Հայ տղամարդկանց բնորոշ չէ սգո հանդերձանքը, բայց կանայք Կոստանդնուպոլսում սեւ զգեստներ են կրում: Եթե մահացողը հոգեւորական է, հուղարկավորությունից հետո նրա տանն ամեն երեկո աղոթքներ են ընթերցվում՝

⁷ Ներկայումս վարձանքը հիմնականում դուրս է մղված՝ տեղը զիջելով հարսնացուի կողմից քերվող բաժինը-օժիտին:

մինչեւ շաբաթ օրը: Եթե հենց շաբաթ օրն է մահացել, ապա աղոթքներն ընթերցվում են միայն այդ երեկոյան: Իսկ եթե մահացողն աշխարհիկ է, ապա աղոթք ընթերցվում է միայն հոգևարկավորության օրվա եւ հաջորդող շաբաթ օրվա երեկոյան: Բարեկամները երբեմն քահանա են կանչում՝ գերեզմանին աղոթք ասելու համար, սակայն Կոստանդնուպոլսում այս երեսույթի կապակցութեամբ որեւէ կանոն գոյութիւն չունի, այլ մարդիկ քահանա հրավիրում են ըստ ցանկության: Բուն Հայաստանի որոշ հատվածներում այս հարցում առկա են հետեւյալ սովորութիւնները. հոգևարկավորութիւնից հետո կարգը կատարող քահանան հաջորդող ութ օրերին՝ օրը մեկ անգամ աղոթք է արտասանում գերեզմանի վրա, եթե մահացածը հոգեւորական է, ու երեք օր՝ եթե աշխարհիկ է: Գերեզմանի վրա աղոթում են նաեւ մահվանը հաջորդող 8-րդ, 15-րդ եւ 40-րդ օրերին, ինչպես եւ մահվան առաջին տարեկիցին:

Հայ Եկեղեցու այժմյան կացութիւնը մեծագույն հետաքրքրութեան առարկա է: [Ներկայումս] լուսավոր գաղափարներով ուղեկցվող սուրբգրական ճշմարտութիւնները լայնորեն տարածվում են նրանց մեջ, ի մասնավորի՝ Կոստանդնուպոլսում եւ մի շարք հարակից քաղաքներում, եւ ակնհայտ է, որ [Առաքելական] Եկեղեցու [զավակների] մի մասը բարեփոխման նախաչեմին է: Նրանք տաղանդավոր եւ նախաձեռնող ժողովուրդ են՝ ակնհայտորեն համախմբված եւ օժտված ազնիվ բնավորութեամբ: Եւ էութեամբ իրապես բարեփոխվելու պարագային հայութիւնն ամենակարեւոր գործիքը կդառնա Աստծու ձեռքերում՝ ճշմարիտ քրիստոնեութեան լույսն Արեւելքում ճառագելու ճանապարհին:

Փոխադրությունը՝
ԱՐՇԱԿ Գ. ՄԱԴՈՅԱՆԻ

